

მამია ფაღავა

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
პროფესორი, ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი
(+995) 599 380 626; mamia.paghava@gmail.com

ზაზა შაშიკაძე

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
პროფესორი, ისტორიის დოქტორი
(+995) 579 367 373; Zaza.shashikadze@bsu.edu.ge

ტაოს ონომასტიკა ოსმალურ წყაროებში 5¹

Mamia Paghava

Batumi Shota Rustaveli State University
Professor, Doctor of Sciences in Philology
(+995) 599 380 626; mamia.paghava@gmail.com

Zaza Shashikadze

Batumi Shota Rustaveli State University
Professor, PhD
(+995) 579 367 373; Zaza.shashikadze@bsu.edu.ge

Tao's Onomastics in Ottoman Sources 5

ანოტაცია. „ტაოს ონომასტიკა ოსმალურ წყაროებში - 5“ არის დასასრული ჩვენი ვრცელი ნარკვევისა ოსმალურ დავთრებში

¹ ნარკვევს რამდენიმე ნაწილად ვაქვეყნებთ. პირველი ნაწილი დაიბეჭდა „დიალექტოლოგიური კრებულის“ 2024 წლის გამოცემაში, გვ. 34-63, მეორე ნაწილი - ბსუ ქართველოლოგიის ცენტრის „კრებულის“ XIV წიგნში, გვ. 3-38, მესამე - ბსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ქართული ფილოლოგიის დეპარტამენტის გამოცემაში „ქართველოლოგიური მაცნე“, VII წიგნი, გვ. 68-118. მეოთხე - იბეჭდება ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხებში.

დაცული ტაოს ონომასტიკის (უფრო მეტად ტოპონიმიკისა და მამაკაცის სახელებისა და „გვარების“) შესახებ. „დავთრები“ შედგენილია 1595 და 1835 წლებში.

1835 წლის „დავთარში“ სხვასთან ერთად აღწერილია ერსისის მოსახლეობა. ჩანს, რომ XIX საუკუნის 30-იანი წლებისათვის ერსისის მოსახლეობის უმეტესობას მიღებული აქვს „ოლლი“ დაბოლოებიანი „გვარი“. შენიშნულია, რომ „ოლლით“ ნაწარმოები გვარები უმთავრესად ჩანს ჭოროხის ქვეყნებში (აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ტაო, ნაწილობრივ – სპერი) და ლაზეთში. რაც გვაფიქრებინებს, რომ „ოლლით“ გვარის წარმოება თურქულ ონომასტიკაში ქართული „შვილი“ და „ძე“ კომპონენტიანი გვარების ანალოგიითაა შექმნილი.

„დავთრის“ შემდგენლებს პიროვნება ჩაუწერიათ ორწევრა (სახელი – გვარი) და სამწევრა აღნიშვნით („გვარი“ – სახელი – მამის სახელი):

სუფიოლლი აჰმედი, ჰოჯაოლლი აჰმედი...

ჰალილოლლი აჰმედ ძე მუსტაფასი...

აღვნიშნავთ, რომ ასეთ „გვარებში“ „ოლლი“ უმეტესად დაერთვის ოჯახის უფროსი მამაკაცის სახელს და აწამოებს გვარს, თუმცა ეს არაა გვარი ტრადიციული გაგებით, სახლის სახელია, ტაოელის გაგებით „ქოხის სახელი“.

„ოლლი“ „გვარებს“ აწარმოებს ხელობის სახელებისაგან (მაგ. **ქეფჩეჯიოლლი ალი**), წარმომავლობის სახელებისაგან (მაგ. **ისპირლიოლლი მუსტაფა ძე ჰასანისა**)... ზოგჯერ შენარჩუნებულია წარმომავლობის ქართული სახელი (მაგ. **ოლთისელი თასაფი, ღარიბოლლი მუსტაფა ძე აბდურაჰმანისა**). ეს უკანასკნელი დასტურია, რომ ერსისის მოსახლეობაში ჯერაც ცოცხალია ქართულის ხსოვნა.

საინტერესო ინფორმაციის შემცველია „არტანუჯის ლივის ვრცელი დავთარი“ (1595 წელი), რომელშიც ვხვდებით ძველი ასპიშენის, ახლა ქინალიჩამის მოსახლეობის აღწერას. ჩანს, რომ მე-16 საუკუნის ბოლოსათვის სოფლის მოსახლეობა უმეტესად ქართულია, აქ თუმცა ნაკლებად, მაგრამ მაინც, სხვა ერის (უფრო სომხების) წარმომადგენლებიც ცხოვრობენ. დავთრის მონაცემებით, ასპიშენი ქართული სოფელია. 1835 წლის აღწერით კი ასპიშენი მუსულმანი ქართველებითაა დასახლებული, იგივე ითქმის ოთხთა ეკლესიაზე, ნიხახზე და მიმდებარე სხვა სოფლებზე.

ოსმალური „დავთრები“ ძვირფასი წყაროა ქართული ონომასტიკისა და ჭოროხის აუზის მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის შესასწავლად...

საკვანძო სიტყვები: „დავთარი“, ონომასტიკა, ანთროპონიმი, „გვარი“, მოსახლეობა, ტოპონიმი, კალენდრის სახელი.

Annotation. The study “Onomastics of Tao in Ottoman Sources – 5” constitutes the concluding section of an extensive research project devoted to the onomastics of Tao as attested in Ottoman chronicles (particularly toponymy and male names and surnames). The chronicles were compiled in 1595 and 1835.

The 1835 chronicle includes, among other data, a detailed description of the population of Ersisi. Evidence from this source indicates that by the 1830s, the majority of Ertsisi’s inhabitants bore "ოლლი" ending surnames. It has been observed that surnames formed with "ოლლი" occur predominantly in the Chorokhi River basin—that is, in Adjara, Shavsheti, Klarjeti, Tao, and partly in Speri—as well as in Lazeti. This distribution suggests that the emergence of -ოლლი- derived surnames in Ottoman-Turkish onomastics followed the

=====

structural analogy of Georgian family names containing the components –shvili (“child of”) and –dze (“son of”). In the chronicle, individuals are recorded either in a two-element form (given name + surname) or in a three-element form (surname + given name + father’s name)

for example:

სუფიოლლი აჰმედი, ჰოჯაოლლი აჰმედი...

ჰალილოლლი აჰმედ ძე მუსტაფასი...

Such evidence indicates that in these surnames, the component „ოლლი“ is most often attached to the name of the senior male head of the household, thereby generating a hereditary identifier, nonetheless, this designation does not constitute a surname in the modern sense but rather a household name—in Taoan terminology, the name of the hut.

„ოლლი“ formations derive from occupational appellations (e.g., **ქეფჩეციოლლი ალი**) and indications of origin (e.g., **ისპირლიოლლი მუსტაფა ძე ჰასანისა**). In certain instances, the Georgian toponymic element has been preserved (e.g. **ოლთისელი თასაფი, ღარიბოლლი მუსტაფა ძე აბდურაჰმანისა**) which demonstrates that among the inhabitants of Ersisi, the memory of the Georgian linguistic heritage remained alive.

Further valuable data are provided by the extensive chronicle of the District of Artanuji (1595), which contains an enumeration of the population of Aspisheni (present-day Kinalicham). According to this source, by the late sixteenth century the settlement was predominantly Georgian, though it also hosted a minor presence of other ethnic groups, primarily Armenians. The chronicle thus confirms the Georgian character of Aspisheni at that time. According to the 1835 census, Aspisheni is populated by Muslim Georgians, and it is mentioned throughout the Otkhta Church, Nikhakhi, and other villages.

=====

The Ottoman chronicles represent a precious source for the study of Georgian onomastics and for the ethnic composition of the population within the Chorokhi River.

Keywords: „დავთარი“ (davtari), ონომასტიკა (onomastika), ანთროპონიმი (antroponimi), „გვარი“ (gvari), მოსახლეობა (mosakhleoba), ტოპონიმი (toponimi), კალენდრის სახელი (kalendris sakheli).

ოსმალებმა ერსისის მუსლიმი მამაკაცები 1835 წელს აღწერეს. მკითხველის ყურადღებას მივაქცევთ რამდენიმე ფაქტს:

- აღწერის დროისათვის (XIX საუკუნის 30-იანი წლები) ერსისის ოჯახების უმრავლესობას მიღებული აქვს „ოლლი“ კომპონენტიანი „გვარი“, განსხვავებით მეზობელი სოფლებისაგან:

ჰაჯიოღლი ჰალილ ძე მუსტაფასი,
ჯაჯიოღლი ალი ძე მეჰმედისა,
მოლაოღლი დურსუნ ძე იბრაჰიმისა,
ჯიჰანოღლი მეჰმედ ძე ოსმანისა...

ხშირად „გვარიით“ და სახელით ჩაუწერიათ პიროვნება, მამის სახელის გარეშე. ფაქტი საინტერესოა, თუმცა ძნელია ერთმნიშვნელოვანი პასუხის გაცემა. დასაშვებია, რომ მამა მუსლიმი არ იყო და ოსმალო მოხელემ საჭიროდ არ ჩათვალა სხვა აღმსარებლობის პიროვნების „დავთარში“ მოხსენება:

სუფიოღლი აჰმედი,
ჰოჯაოღლი იუსუფი,
ჩალიკოღლი მუსტაფა,
ქეფჩეჯიოღლი ალი,
ქურუოღლი ოსმანი,
ქაიაოღლი აჰმედი...

ასეთი შემთხვევები საკმაოა და ახსნას მოითხოვს.

=====

- ყურადღებას მივაქცევთ „ოლლი“ დაბოლოებიანი „გვარების“ წარმოების წესს, კერძოდ, რომელი სახელიდან აწარმოებს „ქობის სახელს“:

ა. „ოლლი“ დაერთვის ოჯახის უფროსი მამაკაცის სახელს და აწარმოებს „გვარს“:

პალილოლი მეჰმედ ძე მუსტაფასი (შდრ. პალილი),

***ჰაფიზოლი** ოსმან ძე მეჰმედისა (შდრ. ჰაფიზი),

***ჰაჯიოლი** პალილ ძე მუსტაფასი (შდრ. ჰაჯი),

იბიზოლი იბრაჰიმი ძე ჰაირულაჰისა (შდრ. იბიზი),

***ქოროლი** სულეიმან ძე იბრაჰიმისა (შდრ. ქორი)...

მეგნიშნავთ: **ჰაფიზი** ყურანის ზეპირად მცოდნეა, საზოგადო სახელი, რომელიც მამაკაცის სახელად ქცეულა (ჰაფიზი, ხაფიზი), ჰაფიზე/ხაფიზე ქალის სახელადაც გვხვდება აჭარაში.

ჰაჯი იყო პიროვნება, ვინც მუსლიმთა წმინდა ადგილები, მექა და მედინა მოილოცა. გარკვეულ პერიოდში ჰაჯი საკუთარ სახელად ჩამოყალიბდა და „გვარსაც“ დაედო საფუძვლად. აჭარაში გვხვდება მამაკაცის სახელი **ხაჯი** (<ჰაჯი) და „გვარი“ **ხაჯიბაირახტაროლი**.

ქორი თურქულად ბრმას ნიშნავს, იხმარება მეტსახელად (ქორა) და სახელის მსაზღვრელად, - ქორ ჰუსეინი. მეტსახელი „გვარის“ ფუძედ გამოუყენებიათ.

ბ. „ოლლი“ დაერთვის ხელობის სახელს და აწარმოებს მეტსახელ გვარს:

ჰარქიოლი ოსმანი ალის ძე (შდრ. ჰარქი,- მეარხე? არხის მჭრელი ოსტატი?).

ქოიუნჯოლი სალიჰ ალის ძე (შდრ. ქოიუნჯუ...).

ქეფჩეოლი ალი (შდრ. ქეფჩე - ციცხვის მთელი?).

ალემდაროლი მეჰმედ ძე მუსტაფასი (შდრ. ალემდარი, - მედროშე).

ბერბეროლი აჰმედ ძე მეჰმედისა (შდრ. ბერბერი - დალაქი).

ჩაქმაქი თაჰირ ძე აბდულაჰისა (შდრ. ჩაქმაქი... მეთოფე?)...

=====

ზოგჯერ პიროვნების სამწევრა აღნიშვნისას „ოლლი“ დაბოლოებიანი „გვარის“ ნაცვლად ხელობის სახელი გამოუყენებითა

ქეჩეჯი აჰმედი ძე მუჰამედისა.

ვიტყვით, რომ ქეჩეჯი' ახალ დროში „გვარად“ ქცეულა. ამ გვარის ოჯახები სახლობენ ტაოში, სოფელ ხევეკში.

ქურდ აჰმედ ძე ჰალილისა (შდრ. ქურდოლლი).

ქოსა იბრაჰიმ ძე მეჰმედისა (შდრ. ქოსოლლი).

გ. „ოლლი“ დაერთვის წარმომავლობის სახელებს:

ისპირლიოლლი მუსტაფა ძე ჰასანისა (შდრ. ისპირლი, - ისპირელი).

თერქეელი ალი ძე სადიქისა (შდრ. თერქეელი, - თერქეელი).

ყარსლიოლლი იუსუფ ძე მუსტაფასი (შდრ. ყარსლი, - ყარსელი).

ჩორგენსლიოლლი სალიჰ ძე აჰმედისა (შდრ. ჩორგენსლი, - ჩორგენსელი).

იშვითად „გვარს“ წინ უძღვის წარმომავლობის სახელი:

თელლი ხაჯიოლლი აჰმედ ძე მუსტაფასი.

„გვარს“ ზოგჯერ დამატებითი მახასიათებელიც ახლავს:

ქოსეოლლი ბურუნსუზ (შდრ. უცხვირო) მეჰმედ ძე ოსმანისა.

ყარა ალიოლლი აჰმედ ძე მეჰმედისა.

მნიშვნელოვანია, რომ ზოგჯერ შეუნარჩუნებიათ წარმომავლობის ქართული სახელი:

ვანქელი მუსტაფა ძე მეჰმედისა,

არზრუმელი მეჰმედ ალის ძე,

ოლთისელი თასაფი...

დ. ზოგიერთ „გვარს“ ქართული სახელი დადებია ფუძედ:

***ღარიბოლლი** მუსტაფა ძე აბდურაჰმანის,

ტატუნოლლი მუსტაფა ძე მეჰმედისა,

***ზოზალოლლი** ბექირ ძე ისმაილისა,

რევაზოლლი იბრაჰიმ ძე სალიჰისა,

ჯაჯიოლლი ალი ძე მეჰმედისა.

მათ გვერდით დავასახელებთ **ხოროზოლლი**'ს, რომელიც ქართული მამალაძის თარგმანი გვგონია.

შევნიშნავთ: **ღარიბოლლი**’ს ფუძედ აუღიათ საზოგადო სახელი **ღარიბი**.

ბოზალოლლი’ს ფუძეა ბოზალი<*ბოძალი. ბოძალი ასეა განმარტებული: 1. ორწვერა ისარი... 2. კუთხ. ორკაპა... (ქეგლ ახ.). ბოძალი ალბათ მეტსახელია კაცისა.

ე. „გვარს“ ფუძედ დადებია მეტსახელი, სახელმეტად:

უზუნოლლი აჰმედ ძე იუსუფისა (შდრ. უზუნ - გრძელი. ქართ. გრძელიძე, გრძელიშვილი).

ჩაქალოლლი ჰაირულაჰ ძე მუსტაფასი (შდრ. ჩაქალ - ტურა. ქართ. ტურაშვილი).

აღვნიშნავთ, რომ ზემოდასახელებულ „გვარებშიც“ გამოიყოფა მეტსახელი:

ვფიქრობთ, მეტსახელია ფუძედ „გვარში“ **ყაზანხანოლლი**:

ყაზანხანოლლი მეჰმედ ძე აბდურაჰმანისა (შდრ. ყაზან’ი - ქვაბი. ქვაბი მეტსახელად შეგვხვდა კლარჯეთშიც, ქვემო ქლასკურში).

ვ. აღწერის მასალებში გვხვდება პიროვნების ორწვერა აღნიშვნაც:

ღურსუნ ძე ბეჭირისა.

მეჰმედ ძე ომერისა.

ჰაირულაჰ ძე იბრაჰიმისა...

მოყვანილი მასალა საყურადღებოა მრავალი თვალსაზრისით. ყურადღებას მივაქცევთ ერთ ფაქტს: „ოლლი“ დაბოლოებიათ „გვარები“ იმავე პრინციპითაა ნაწარმოები, როგორითაც ქართულ კულტურაში „შვილი“ დაბოლოებით, მეტიც შეიძლება ვთქვათ: მოდელად აღებულია ქართული გვარის წარმოების წესი.

II

1595 წლის „არტანუჯის ლივის ვრცელ დავთარში“ შეტანილია აშპიშენის (Aşpişen)// ასპარაშენის, ახლა - ქინალიჩამის (Kinalıçam)

=====

აღწერის მასალები. აღვნიშნავთ, რომ „დავთრის“ მიხედვით ასპარაშენი მცირე სოფელია.

ილია ძე კარბელისა.

ილია და კარბელი ცნობილი სახელებია ქართულ ანთროპონიმიაში.

იოვანე ძე ანტონისა,

ანანიკ ძმა მისი,

ვარაზა ძე მისი.

იოვანე და ანტონი თავისი სახესხვაობებით გვხვდება ქართულ კულტურაში.

ანანიკ იგივე ანანიაა, ეს უკანასკნელი იხმარება ორი ფორმით, - ანანი და ანანია (იხ. ლლონტი, 1986), ფუძე დაუცავს გვარებს ანანიძე, ანანიაშვილი.

ვარაზა - დასტურდება „ქართლის ცხოვრებაში“ (ქ. ცხ. II, 1959: 370). იმავე სახელს გამოვეყოფთ ანთროპონიმში ვარაზვარდი (იხ. ქ. ცხ. I, 1955: 373).

ვარაზა დაცულია გვარში **ვარაზაშვილი** (მაისურაძე, 1990: 63).

ყველა მონაცემით ანტონის ოჯახი ქართულია.

ვარდალეთ ძე **გიორგისა,**

შაჰარიზ ძმა მისი,

ელიაზარ ძმა მისი.

ვარდალეთ ი აგებულებით ტოპონიმს გვაგონებს -ეთ სუფიქსით ნაწარმოებს. **ვარდალ** ი <***ვარდან** საგან ნ:ლ მონაცვლეობით.

გიორგი ცნობილი ანთროპონიმია ქართულ კულტურაში.

შაჰარიზ ი **შაჰ** (შახ) კომპონენტიანი ანთროპონიმია, რომლის მსგავსი აგებულების სახელები დასტურდება ქართულში: შახმახ ი, შაჰანშან ი, შაჰიიდ... (იხ. ლლონტი, 1986).

ელიაზარ ის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

ილია ძე კილასონისა,

ელია ძმა მისი.

კილასონი შენახულია გვარში კილასონია.

ილია'სა და ელია'ს შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

სურენდი ძე კირაკოსისა,

ფენოდერ ძე მისი,

ავალ ძმა მისი.

სურენდი, ფენოდერ'ი უცხოა ქართული ანთროპონიმიისათვის, კირაკოსი იშვიათად დასტურდება, მაგრამ იგი არაა ქართული კუთვნილება.

ავალ'ი (მდრ. გვარები: ავალიანი, ავალიშვილი) ქართული//ქართველური კუთვნილება გვგონია. სურენდის, კირაკოსისა და ფენოდერის გვერდით მისი ერთ ოჯახში პოვნიერება კულტურათა შერევად უნდა ჩაითვალოს.

მალაქი ძე გიორგისა.

მალაქი//მალაქია ბერძნულიდან შემოსულია ჩვენს ენაში, ნიშნავს „ღვთის მიერ გამოგზავნილი, მოციქული, მახარობელი“ (ლლონტი, 1986).

გიორგი დამკვიდრებული სახელია ქართულ კულტურაში.

ილია ძე ანტონისა.

ილია'სა და ანტონი'ს შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

ანტონის ოჯახი ქართულია.

ვარდალეთ ძე კირაკოსისა,

კირაკოს ძმა მისი.

ვარდალეთ'ი ქართულ ანთროპონიმად, ქართულში პოვნიერ ანთროპონიმად ჩავთვალებთ.

კირაკოსი არ ჩანს ქართულ კულტურაში.

კირაკოსის ოჯახი არაქართულია.

ბასილ ძე აბრაამისა,

კირაკოს ძე მისი.

ბასილი და აბრამი არაერთხელ დადასტურდა „დავთარში“. მათი ოჯახის წევრად კირაკოს'ის დასახელება კულტურათა დიალოგის შედეგად უნდა ჩაითვალოს.

სიმონ ძე **აბრამისა**,

ფილიმონ ძმა მისი.

სიმონისა და ბარამის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

ფილიმონ'ი დასტურდება ქართულ კულტურაში სხვადასხვა ფორმით: ფილიკო, ფილიმონ, ფილმონ. ბერძნულიდან შემოსულიაო ფილიმონი საყვარელს, სასურველს ნიშნავს (ლლონტი, 1986).

ანონ ძე **მანასესი**,

ხარაზა ძე მისი.

ანონ'ი უცხოა ქართული ანთროპონიმიისათვის. იქნებ მეტსახელია, ან ჩამწერისაგან დამახინჯებული რომელიმე სახელი, თუნდაც ანანი, ანანია.

მანასე გვხვდება „ქართლის ცხოვრებაში“: „ეგეკია შვა მანასე“ (ქ. ცხ. I, 1955: 372). ანთროპონიმი არაქართულია.

ხარაზა, **ხარაზი** მოსაქმეობის სახელია მამაკაცის სახელად ქცეული. ხარაზი დაუცავს გვარებს ხარაზიშვილი, ხარაზი.

გვარაუდობთ, რომ მანასეს ოჯახი ქართულია, იქნებ შერეულიც.

მასიკ არილდუნი [ძე],

იორამ ძე მისი,

სტეფანე ძმა მისი.

მასიკ'ი და არილდუნი უცხოა ქართული ანთროპონიმიისათვის.

იორამისა და სტეფანეს შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

კულტურათა შერევის ტიპური ნიმუშია არილდუნის ოჯახი.

ლენოდერ სტეფანეს ძე;

მარადო ფირულის ძე,

ავგაროზ ძე მისი.

ლენოდერი (შდრ. ლენდრო - ღლონტი, 1986) და მარადო (შდრ. მარადი) იქნებ ცუდად ჩანერილი ანთროპონიმებია მეტ-ნაკლებად ცნობილი ქართულში.

ფირული ცუდად ჩანერილი ფირუნი ან მსგავსი ფუძის სახელი ხომ არაა?

ავგაროზ'ის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

ვფიქრობთ, ორივე ოჯახი ქართულია.

მახარობელ ძე ენუქისა,

ონიკ ძე მისი.

მახარებლისა და ენუქის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

ონიკ'ი, ონიკა (სახელის ფუძეა - ონა, -იკ, -იკა კნინობითობის სუფიქსი) დასტურდება ქართულ კულტურაში (იხ. ღლონტი, 1986); სახელი საფუძვლად დადებია გვარებს ონიკაშვილი, ონაშვილი, ონიკაძე, ონიაური... (იხ. მაისურაძე, 1990: 127).

ასპარაშენი XVI საუკუნისათვის ნარევი სოფელია, ქართველებთან (ტაოელებთან) ერთად აქ ცხოვრობენ სხვა ხალხის წარმომადგენლებიც, რისი დასტურია აქ მცხოვრებ მამაკაცთა სახელები. აქ და სხვა სოფლებშიც ჩანს კულტურათა შერევის შემთხვევები, რაც ბუნებრივია სხვადასხვა ხალხის თანაცხოვრების პირობებში.

დავთარს ერთვის მინაწერი, რომელშიც ნახსენებია რამდენიმე ანთროპონიმი:

„ბალი ხარათ ზალარისა და იორდანესი...“ (მახარაძე, შაშიკაძე, 2022: 325). ვფიქრობთ, ჩანაწერი უნდა აღდგეს ასე: „ბალი ხარათ ზაქარისა და იორდანესი“.

ხარა' (//ჯარა) ანთროპონიმია, გავრცელებული ტაოშიც, რომელიც ფუძედ დადებია გვარს ხარაძე, სხვა გვარებსაც (იხ. მაისურაძე, 1990: 226). აღვნიშნავთ, რომ „ქართულ ისტორიულ საბუთებში“ დასტურდება გვარი ჯარაისძე (>*ხარაისძე>*ხარაძე. იხ. ქის, 1984: 202)

„იშხნის ეკლესიის ბაღი ამჟამად... სასულიერო პირის, სოსიანის მფლობელობაშია“ (მახარაძე, შაშიკაძე, 2022: 325). მოყვანილი ამონარიდიდან ყურადღებას მივაქცევთ „ქოხის სახელს“ სოსიან'ი, რომელიც -იან სუფიქსითაა ნაწარმოები (-იან სუფიქსიანი „გვარების“ შესახებ ვრცლად იხ. ტაო, 2022: 858-863; ფაღავა, 2018: 129-131). ჩანს, სასულიერო პირი მღვდელია, ქრისტიანია, ამიტომაც შენარჩუნებული აქვს ქართული „გვარი“, - ქოხის სახელი.

„ბაღი ვარსისა...“ აქ ვარს'ი ანთროპონიმია. ქართულ ანთროპონიმიაში გვხვდება საკუთარი სახელები ვარსამა, ვარსიმე (ლლონტი, 1986). ვარს'ი, ვარსამა, ვარსიმე საერთო ფუძის სახელებია.

ანთროპონიმთა ანალიზის შემდეგ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ასპარაშენი ქართული სოფელია.

1835 წლის ასპიშენის მუსლიმ მამაკაცთა აღწერის მასალების მიხედვით, სოფელში 13 კომლია 30 მამაკაცი.

მასალებში მონაცვლეობენ პიროვნების ორწევრა (სახელი+მამის სახელი) და სამწევრა („გვარი“+სახელი+მამის სახელი) აღნიშვნები.

ა. პიროვნების ორწევრა აღნიშვნა:

მუსტაფა ძე ესადისა,

დურსუნ ძე აბდისა,
ბექერ ძე იუსუფისა,
მეჰმედ ძე ჰასანისა...

ბ. პიროვნების სამწევრა აღნიშვნა:

უდილოლოლი ჰალილი ალის ძე,
ჩიფჩიოლოლი ალი ძე მუსტაფასი,
ჩიფჩიოლოლი მუსტაფა ძე მეჰმედისა,
ზურნაოლოლი მეჰმედ ძე ჰალილისა.

სოფელში უფრო მეტია „უგვარო“ ოჯახები, ვიდრე „ოღლი“ სუფიქსიანი. ერთი რამ ნათელია, ყველას ერთდროულად არ მიუღია „ახალი“ ქოხის სახელები.

III

1835 წელს ოსმალეთის სახელმწიფომ აღწერა სოფელი ოშნაქი/ოშნაგი (ახლა Köprügören - ქოფრუგორენი). სოფელი იუსუფელ-სპერის გზაზე მდებარეობს (მახარაძე, შაშიკაძე, 2022: 329).

ოშნაქი//ოშნაგი, ოშნაკი (ასე გამოთქვამენ სოფელში) იგივე ოშკია თურქულად გამოთქმული (თუ სომხურად?) (იხ. ტაო, 2020: 817).

ოსმალებს აღუწერიათ ოშნაკის მუსლიმი მამაკაცები. „დავთარში“ მონაცვლეობს პიროვნების ორწევრა და სამწევრა აღნიშვნა:

1. პიროვნების ორწევრა აღნიშვნა:

სადიქ ძე აბდულაჰისა,
ალი ძე მეშიშისა,
თიმურ ძე თიმურისა,
სეფერ ძე აბდულაჰისა,
ჰაბიშ ძე აჰმედისა...

ასეთი ჩანაწერიცაა „დავთარში“:

ოსმანის შვილი ქერიმი,

ბექირის შვილი ოსმანი.

მოყვანილი ჩანაწერები არჩეული ფორმულიდან ერთგვარი გადახვევაა.

ბ. პიროვნების სამწევრა აღნიშვნა:

ფეიაბოლლი ოუსუფ ძე მუსტაფასი.

სულ ერთი შემთხვევა დადასტურდა სამწევრა აღნიშვნისა.

ჩვეულებრივ „დავთარის“ შემდგენელი უპირატესობას ორწევრა აღნიშვნას ანიჭებს.

ყურადღებას მივაქცევ ერთ ჩანაწერსაც:

მუსტაფა ძე *ისპიროლისა (შდრ. სპერელი).

აღვნიშნავთ, რომ **ისპიროლი** (<სპერელი) არაერთ სოფელში დადასტურდა, დადასტურდა „გვარიც“ ისპიროლლი (>ისპილოლლი, დასტურდება ორთაბათუმის თემში, ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი, მაჭახლისპირშიც ერთი ოჯახი). ვფიქროთ, სპერის ოსმალთაგან დაპყრობის შემდეგ ადგილობრივი მოსახლეობის ნაწილი აიყარა და სხვა „ქვეყნებში“ გადასახლდა. ახალ საცხოვრისში სპერელები არ ივინყებდნენ ისტორიულ სამშობლოს და სახსოვრად „გვარი“ მიიღეს - ისპიროლლი//ისპილოლლი.

თვალშისაცემია პიროვნების ასეთი აღნიშვნაც:

ლაზი მუსა.

საერთოდ „დავთარში“ „ოლლი“ დაბოლოება დაერთვის წარმომავლობის სახელებს:

ქინალიოლლი რეჯები (შდრ. კინალიჩაში),

თერჯანლიოლლი აჰმედი (თერჯანი ეზირჯანის ილჩეა).

მიუხედავად იმისა, რომ ჩანაწერში „გვარი“ ნახსენებია, იგი მაინც ორწევრად უნდა ჩაითვალოს.

IV

ოთხთა ეკლესია, დორთ ქილისე (თ. Dörtkilise) – ახლა თექქალე (Tekkale) 1835 წლის აღწერის მიხედვით მოზრდილი სოფელია - 57 კომლითა და 191 მამაკაცით (მახარაძე, შაშიკაძე, 2022: 347). სოფლის ქართული სახელი ოთხთა ეკლესია თურქულად უთარგმნიათ და დორთ ქილისე უწოდებიათ. ანალოგიური ფაქტები (სახელის თარგმანი) არაერთი დასტურდება ქართული სახელწოდებების თურქულით შეცვლის დროს.

ტოპონიმი **ოთხთა ეკლესია** ოთხი მახარებლის სახელზე აშენებულ დიდებულ ბაზილიკას უკავშირდება.

„დავთარში“ მონაცვლეობს პიროვნების ორწევრა და სამწევრა აღნიშვნა. ამ ტრაფარეტულ ჩანაწერებში ზოგიერთი საყურადღებო ფაქტი დაჩნდება, საინტერესო კუთხის ისტორიისათვის.

ა. პიროვნების ორწევრა აღნიშვნა:

მეჰმედ ეფენდი ძე აჰმედისა,

სალიჰ ძე აბდულაჰისა,

მეჰმედ ძე ოსმანისა,

ჰასან ძე ბეჟირისა,

ჰალილ ძე *დედესი...

*დედე სპარსულია, პაპას, ბაბუას ნიშნავს (ნიჟარაძე, 1971), იმავე მნიშვნელობით გვხვდება თურქულშიც. დედე' მამაკაცის სახელი ქართულ კულტურაში გვხვდება (იხ. ლლონტი, 1986). გვიქრობთ, ჩანაწერში ქართული ანთროპონიმი დაფიქსირდა.

ბ. პიროვნების სამწევრა აღნიშვნა:

ბიფაოღლი მუსტაფა ძე ჰასანისა,

ქოსაოღლი იბრაჰიმ ძე აჰმედისა,

ნუქოღლი იბრაჰიმ ალის ძე,

მოლაოღლი მეჰმედ ძე მუსტაფასი,

მემიშოლლი ჯუმა ძე მემიშისა...

ყურადღებას იქცევს ქართულ გეოგრაფიულ სახელებზე „ოლლის“ დართვით ნაწარმოები „გვარები“:

*ფოცხოვოლლი მემიშ ძე ჰასანისა,

ფოცხოვოლლი მუსა ძე მუსტაფასი,

*ჭიმჭიმოლლი მეჰმედ ძე აჰმედისა.

*ფოცხოვი ისტორიული ქართული კუთხეა მტკვრის ხეობაში.

*ჭიმჭიმი კიდევ სოფელი ტაოში, ახლა მეთურქულე, საუკუნის წინ მექართულე ყოფილა (თაყაიშვილი, I, 2016: 435; **ფალავა, 2014: 71–73; ფალავა, 2015: 73**)

„დავთარში“ ვხვდებით ასეთ ჩანაწერს:

მარაბახიძე, შავი წვერით, ძე იაყუბისა.

ჩანაწერი ტიპიურია, პიროვნების ორწევრა აღნიშვნაა, ისეთივე როგორიცაა „ჰასან ძე ბეჭირისა“. სახელი და მამის სახელი გათიშულია დამატებითი ცნობით (შავი წვერით). ვფიქრობთ, მარაბახიძე (<მარაბახისძე) მამაკაცის სახელია და არა „ძე“ დაბოლოებიანი გვარი (ოსმალურ ჩანაწერები, როგორც წესი, ძეზე ან შვილზე დაბოლოებულ გვარებს არ ცნობს და არც შეაქვს ოსმალთა მოხელეს „დავთარში“. ანალოგიური სახელები იშვიათად, მაგრამ გვხვდება ქართულ ანთროპონიმიში. ვაჟა-ფშაველას „ბახტრიონში“ ვკითხულობთ:

სანათაი ვარ მე, შვილო,

აფხუშოური ქალია,

აქა ვარ გამოთხოვილი,

ბერიძე მყვანდა ქმარია (ვაჟა, III, 2009: 198. ვაჟა-ფშაველა, თხზ. 10 ტომად, ტ. III, თბ.).

მოყვანილ ამონარიდში, ბერიძე (<*ბერისძე) მამაკაცის სახელია (იხ. ლლონტი, 1986).

V

1574 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ აღწერილია სოფელი ნიკახი//ნიხახი² (Nihah), ახლა: იოკუშლუ (Yokuşlu). აღწერის დროისათვის სოფელში 27 კომლია, აქედან 17 მუსლიმია (38 მამაკაცით) და 10 - ქრისტიანი (24 მამაკაცით).

XVI საუკუნის ბოლოსათვის ნიხახი შერეული სოფელია.

მანაურ ძე გიორგისა,

დულბარ ძმა მისი,

გრიგოლ ძე დულბარისა.

მანაურ’ი -ურ სუფიქსიან წარმომავლობის სახელს გვაგონებს (იხ. ჯორბენაძე, კობაძე, ბერიძე, 1988: 397, შნშ.2). მანა’ გეოგრაფიული პუნქტი უნდა იყოს.

² ნიქახი//ნიხახი საყურადღებო გეოგრაფიული სახელია. მასში გამოიყოფა ნიქა’/ნიხა სახელური ფუძე და -ხი სუფიქსი. აღვნიშნავთ, რომ -ხი სუფიქსიანი ტოპონიმები უძველეს ფენად არის მიჩნეული. ტაოში მსგავსი სახელები საკმაო რაოდენობით მოიპოვება: ოშხი, ხუვადი/ხუვახი (ჭიქია, 1958: 599, სქ.), შორახი//შორალი, კალმახი, ოხუხი... (იხ. ტაო, 2020: 823-827). საინტერესოა ხ’ სუფიქსის ფუნქცია და გენეზისი:

დონალდ რეიფილდისათვის ხი’ ჯერ ურარტული მრავლობითობის სუფიქსია (რეიფილდი, 2019: 14), სხვაგან -ხი ხალხს აღნიშნავსო (რეიფილდი, 2019:16). ბუნებრივია კითხვა: რატომაა -ხი ურარტული? რაა ამ სუფიქსის ფუნქცია, აღნიშნოს მრავლობითობა თუ ხალხი? კითხვა შემთხვევით არ დაგვისვამს.

ხ’ სუფიქსს არაერთი ქართველი მკვლევარი შეეხო. აღნიშნულია, რომ იგი „სხვადასხვა წინამავალი ხმოვნით გავრცელებულია საქართველოსა და მთელი კავკასიის ტოპონიმოგრაფიაში“ (იხ. **თოფურია, 1977: 8**; მგელაძე, ფაღავა, 1998: 3-20). ბარემ აღვნიშნავთ, რომ -ხი, -ახ, -ოხ, -უხ სუფიქსები ივ. ჯავახიშვილმა გამოყო დალეტნის გეოგრაფიულ სახელებში: კუანხი, ხარახი... (ჯავახიშვილი, 1998: 61)...

ო. ჭურულუასთვის ხე//ფხე//ფხუ//მხე კოლხური წარმოშობისაა. თუმცა აღნიშნავს, რომ მათ პარალელები ეძებნება კავკასიურ ენებში და გამოირიცხული არაა კავშირი შუამდინარეთის უძველეს ხალხთა ენობრივ სამყაროსთან (ჭურულაია, 1983: 125; 119-134).

ივ. მემშანინოვის დაკვირვებით hi//he//hini//hine ურარტულში „შვილს“ უნდა აღნიშნავდეს (Мещанинов, 1958: 27)... არის სხვა მოსაზრებებიც.

გეოგრაფიულ სახელებში -ხ უნდა აღნიშნავდეს კონკრეტული სახლეულის, ანდა პატრიარქალური ოჯახის საცხოვრისს, რომელიც ჩვეულებრივ წარმოადგენდა სოფლის უბანს, ზოგჯერ მთელ სოფელს, კუთხეს, ქვეყანასაც კი (იხ. ფაღავა, 2018: 118).

დულბარ’ი - ასეთი ანთროპონიმი ქართულში არ ჩანს. იქნებ ცუდად ჩაწერილი რომელიმე სახელია ან მეტსახელი, გინდაც დულარ’ი... (ლლონტი, 1986).

გიორგისა და გრიგორის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

გიორგის ოჯახი ქართულია, თან ქრისტიანი.

არნო ძე **სანუდისა**.

არნო უკვე დადასტურდა „დავთარში“.

სანუდი - უცხოა ქართული კულტურისათვის.

სიმონ ძე **გიორგისა**,

ოქროპირ ძმა მისი,

ლევან ძმა მისი,

მახარობელ ძე **სიმონისა**.

დასახელებული ყველა ანთროპონიმი კარგად ცნობილი სახელებია ქართულ კულტურაში.

გიორგის ოჯახი ქართულია, ქრისტიანი.

მიქელ ძე **გურგენისა**,

ავლეთ ძე მისი,

ოსიპ ძმა მისი,

ჯარი ძმა მისი,

თავნილ ძმა მისი,

გიორგი ძმა მისი.

გურგენი დასტურდება ქართულ ანთროპონიმიაში (იხ. ლლონტი, 1986), დაცულია გვარში გურგენიძე (იხ. მაისურაძე, 1990: 51).

მიქელის, ავლეთის, ოსიპის, ჯარის, თავნილის, გიორგის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

გურგენის ოჯახი ქართულია, ქრისტიანი.

ქიტეს ძე **მახარისა**,

ავლაღეთ ძე მისი.

ქიტეს'ა, მახარი (მახარა), ავლაღეთ (შდრ. ავლეოთ)
დადასტურდა „დავთარში“.

მახარის//მახარას ოჯახი ქართულია.

სიმონ ფირუნი,

ოსიპ ფირუნი.

სიმონისა და ოსიპის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

კოსკი ძე მამიასი,

ენუქ ძე მისი,

ზაქარა ძე ქოსკისა.

ქართულ ანთროპონიმიაში დასტურდება **ქოსკი** (ლლონტი, 1986). **ქოსკი** და **კოსკი** ერთი სახელის სახესხვაობებია.

მამია - გვხვდება ქართულ ანთროპონიმიაში (ლლონტი, 1986).

ენუქი'სა და **ზაქარას** შესახებ ვისაუბრეთ.

ქართულია მამიას ოჯახი, ქრისტიანი.

ოსიპ ძე სარქისისა,

იასონ ძმა.

ოსიპის, სარქისისა და იასონის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.
კულტურათა შერევის ნიმუშია სარქისის ოჯახი, არაქართული.

თევდორ ძე ოსანისა,

არნო ძმა მისი.

თევდორისა და **არნო**'ს შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

ოსანი, ოსანა დაუცავს გვარს ოსანაძე, დასტურდება აჭარაში.

ოსანის ოჯახი ქართულია.

სიმონ ძე თუანისა,

ბასილ ძმა მისი.

თუანი ადეთი ბგერწერის ანთროპონიმია ქართულში ცნობილი არაა, იქნებ მეტსახელია, იქნებ ცუდად ჩაწერილი რომელიმე ცნობილი სახელია.

სიმონი და ბასილი ადაპტირებული სახელებია ქართულ ანთროპონიმიაში.

თუანის ოჯახი ქართულია.

გიუნა ძე სიმონისა.

გიუნა გიორგის მოფერებითი ფორმაა, სიმონი კიდევ კარგად ცნობილი სახელი ქართულ კულტურაში.

ქუცურ ძე გრიგოლისა,

თევდორ ძმა მისი.

ქუცურა პირველად დადასტურდა „დავთარში“. ამ მეტსახელს იცნობს ქართული ანთროპონიმია რამდენიმე ფორმით: ქუცურა, ქუცა, ქუცუ, ქუცუცა (ლლონტი, 1986).

გრიგოლისა და თევდორის შესახებ ვისაუბრეთ.

კარაპეტ ძე მირხანისა;

გელაზიძე ძე ავრანუზისა;

ვარაზიძე ძმა კარაპეტისა;

სარქის ძე ბუდაკისა,

მაგილ ძმა მისი.

დასახელებული ოთხივე ოჯახი არაქართულია, ოჯახის წევრთა სახელები გვაფიქრებინებს ასე.

ჯარი ძე მამუკელასი.

ჯარი' ხშირად განმეორებადი სახელია ტაოში.

მამუკელა' მამუკა'ს კნინობითი ფორმაა. ანალოგიური სახელები გვხვდება ხოლმე ქართულში: ზურიკელა, დათიკელა...

თევდორ ძე გრიგოლისა,

ნიკოლოზ ძმა მისი,

სიმონ ძმა მისი.

ოთხივე ანთროპონიმი არაერთგზის დასტურდება აღწერის მასალებში. ყველა მათგანი ქართული ანთროპონიმიის ნაწილია უკვე.

ბასილ ძე ბილათისა,

საბა ძმა მისი,

სელიან ძე ბასილისა.

ბილათ’ი მეტსახელი გვგონია. **ბასილი**, **საბა**, **სელიანი** დასტურდება ქართულ ანთროპონიმიაში.

ვახთან ძე ვახთანისა.

ვახთან’ ცუდად ჩაწერილი ვახტანგ’ უნდა იყოს.

ელია ძე ავგარასი,

სიმონ ძმა მისი,

ნუსრულეთ ძე,

აფან ძმა მისი,

გრიგოლ ძმა მისი.

ავგარა’ ასეთი ბგერწერის ანთროპონიმი ქართულში არ დასტურდება, იქნებ მეტსახელია, ანდა ცუდად ჩაწერილი **ავგაროზი**.

ნუსრულეთ’ი - არ იცის ქართულმა ანთროპონიმამ, იქნებ მეტსახელია.

მიუხედავად ყველაფრისა, ავგარას ოჯახი ქართული უნდა იყოს.

გაბრიელ ძე საბა,

ფირანდ ძმა საბა.

უცნაური ჩანანერია. თუ პიროვნების აღნიშვნის ფორმულას გავითვალისწინებთ, სახელი+ მამისსახელი, **გაბრიელი საბას ძე** უნდა იყოს, ხოლო **ფირანდი - საბას ძმა**. ჩანანერი ასე უნდა გაიმართოს:

გაბრიელ ძე საბასი,

ფირანდ ძმა საბასი.

გაბრიელისა და საბას შესახებ ვისაუბრეთ.

ფირანდ'ი პირველად დადასტურდა „დავთარში“. ქართულმა ანთროპონიმმა ფირანდ'ი არ იცის, გვხვდება ფირან'ი. ვფიქრობთ, ფირანდი და ფირან'ი ერთი სახელია.

ოსბარდი ძე მამირგილისა,

მაქსიმე ძმა მისი.

ოსბარდი და მამირგილი ქართულ ანთროპონიმში არ დასტურდება. ჩანს მამირგილი ოჯახი არაქართულია.

ოსიპ ძე გრიქორისა,

ბილიმ ძმა მისი;

აგან ძე სალჰათისა,

ამირ ხან ძმა მისი.

ორივე ოჯახი არაქართული ჩანს, ანთროპონიმებია ამის დასტური.

სარკარლეთ ძე ჩობანისა,

ალი ალმამ ძე მისი,

ანბასურ ძე მისი.

სარკალეთ'ი ქართული ბგერწერის სახელია, იქნებ მეტსახელიც.

ჩობანი//ჩობანა მეტსახელია კაცისა (ღლონტი, 1986).

ალი' ფუძიანი სახელი ბევრი გვხვდება ქართულში: ალიანტი, ალიბეგი, ალიბედა, ალიბეკო (ღლონტი, 1986). ალი ალმამ'იც მათ შორის უნდა იყოს.

ანბასურ'ი ქართულში არ გვხვდება, დასტურდება ანბა (ღლონტი, 1986). ანბასურ' ნაწარმოები ფუძეს ჩანს: ანბა-ს-ურ'ი. ანბასური ანბას ჩამომავალი უნდა იყოს.

მიუხედავად სიძნელეებისა, ჩობანის ოჯახი ქართულია.

აზიმ ძე ქირაქესისა,

ოსიპ ძე მისი,

არბელ ძე მისი,

დიმიტრი ძე მისი.

აზიზის, ოსიპის, დიმიტრის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

ქირქეს ი არაა ქართული სახელი, იქნებ მეტსახელიცაა.

არბელ' იგივე უნდა იყოს, რაც კარბელ', ჩანერის ცდომილებაა ჩანს.

აზიზ ძე მანველისა,

ოსიპ ძე მისი.

მანველის ოჯახი ქართული უნდა იყოს.

რა გვიჩვენა ნიხახში მცხოვრებ მამაკაცთა აღწერის მასალებმა? უპირველესად ის, რომ სოფლის მოსახლეობის უმეტესობა ქართველია, შესაბამისად, ნიხახი ქართული სოფელია. „დავთრის“ შდეგნის დროს სოფელში ქართველებთან ერთად სხვებიც ცხოვრობდნენ, მაგრამ ეს ვერ ცვლის საერთო სურათს.

1835 წლის ნიხახის მუსლიმ მამაკაცთა აღწერის მასალების მიხედვით სოფელში 17 ოჯახია 38 მამაკაცით. ჩანს, XIX საუკუნის 30-იანი წლებისათვის იგი პატარა დასახლებაა. ყურადღებას იქცევს ერთი პატარა ფაქტი: „დავთარში“ არ გვხვდება არც ერთი „ოღლი“ მანარმოებელიანი „გვარი“, გამომდინარე აქედან, მასალებში მხოლოდ პიროვნების ორწევრა აღნიშვნაა, - სახელი + მამის სახელი:

ალი ძე ველისა,

ისმაილ ძე ემინისა,

რეჯებ ძე მუსტაფასი,

ომერ ძე მეჰმედისა,

აჰმედ ძე მუსტაფასი,

თაშირ ძე აბდულაჰისა,

ჰასან ძე მუსტაფასი...

ჩვენი ვარაუდს, რომ „ოლლი“ დაბოლოებიანი „გვარები“ ყველა სოფელს თუ სოფელში ყველა ოჯახს ერთდროულად არ მიუღია, ნიხახში არსებული ვითარებაც ადასტურებს.

განვიხილოთ იუსუფელის მიმდებარე სოფლებში მცხოვრებ მამაკაცთა სახელები, რომელიც მოცემულია „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ (1574 წელი), „არტანუჯის ლივის ვრცელ დავთარში“ (1595 წელი) და 1835 წლის მუსლიმ მამაკაცთა აღწერის დავთარში. შეძლებისდაგვარად შევცხეთ „დავთარებში“ ხსენებულ ყველა ანთროპონიმს, იმ მიზნით, რომ დაგვედგინა მამაკაცთა (შესაბამისად, მათი ოჯახების) ეროვნული კუთვნილება. აღვნიშნავთ, რომ ისტორიულად ტაო სხვადასხვა კულტურის, - ქართული, სომხური, ბერძნული... შეხვედრის ადგილია. კულტურათა შეხვედრები აისახა ანთროპონიმიშიც, რაც არაა მოულოდნელი. უფრო მეტიც, სომხები ჩემულობენ ტაოს, როგორც მათ ისტორიულ სამკვიდროს. ამის მიზეზი ისიც შეიძლება იყოს, რომ ქართულმა საისტორიო წყაროებმა, განსხვავებით სომხურისაგან, მწირი ცნობები შეგვინახა ამ მნიშვნელოვანი ისტორიული ქართული კუთხის შესახებ. ტაო რომ ქართული ქვეყანაა, ამის დასამტკიცებლად ყველა მონაცემი უნდა გამოვიყენოთ, უპირველესად ტოპონიმი, „მინის ენა“, რომელიც ინახავს იტყუარ ინფორმაციას აქ მცხოვრები ხალხის შესახებ. ტაოს გეოგრაფიული სახელების აღწერისას ჩვენ შევეცადეთ გვეჩვენებინა, რომ ტოპონიმთა უმრავლესი ნაწილი ქართულია, რომ ტაო ქართული

ქვეყანა. ტაოს მიწას ატყვია სხვა ხალხის ნაკვალევიც, მაგრამ ეს ვერ ცვლის საერთო სურათს (იხ. ტაო, 2020: 784-856).

ტაოს ტოპონიმის შეკრება და კვლევა მომავალშიც უნდა გაგრძელდეს. საბედნიეროდ, ჯერაც ახსოვთ ტაოელებს სოფლისა თუ ცალკეული ადგილის ქართული სახელები. ბარემ ვიტყვი, რომ ძველი გეოგრაფიული სახელები შეუნახავს ტაოს აღწერის ოსმალურ „დავთრებს“, რომელთა შესწავლა საშური საქმეა.

იუსუფელის სოფლების სახელების აბსოლუტური უმრავლესობა ქართულია: ოცხა//ოცხე, კახნისი//კახნესი, ზვარი, თუნგენისი, არჯევანი, წოიწყალი, კოსკიკეთი, ბალხი, სავრიეთი, პატარა ხევეკი, დიდი ხევეკი, საჯვარეთი, ხოსთაფორი, ლუსუნჯური, დანილეთი, შადუთი, დაბლოვანი, ზემოვანი, აბრამეთი, კილდისთა, ხემრუდი (<*ხემრუთი), ჭალათი, ისრეთი, ჭანჭავანი (*<ჭანჭოვანი), მაღალათი, ხერსი, ზორი, ვანათი, აღჯუთი, ოლდარი, იფხანი, ქოლიკი (<*ქვალიკი?), ახოთი, ვანისხევი, ლოქი, სარძები, ხუმხალი, ქირვანსი (<*ქირვანისი), ქუშნარა, გუდასხევი, ოხორო, ბიტი (<*ბიცი?), ზღაფორი (უბნებით: ბუნარა, თუხათი, ჯევანეთი, მუსიოლლი, გოზანეთი, შავლალეთი, შალაჩოლლი, ბალიანჯილარივანი, სარიგოლი) უშხუმი, ჩორგენსი (<*ჩორგენისი), ქორთა, ისპირნიკი, ასპარაშენი (//ასპარაძენი), ქობაკი//ქვაბაკი, წყლიპირი.

დასახელებული ყველა ძველი ტოპონიმი ქართულია.

სულ რამდენიმე საგეოგრაფიო სახელია არაქართული, ესენია: ვაშქანი, ჰუნგამეჭი, ოქერი(?).

ზღაფორის უბნების სახელები, - მუსიოლლი, შალაჩოლლი, ბალიანჯილარი და სარიგოლი ახალია, თურქული ფენა.

განვმარტავთ, რომ -ოლლი მანარმოებლიანი „გვარები“ ახალი წარმონაქმნია, არა აქვს ხანგრძლივი ისტორია, ხოლო „გვარები“ გეოგრაფიულ სახელებად - კიდევ უფრო ახალი.

ბალიანჯილარი მებაღეების თარგმანი უნდა იყოს, ხოლო სარი გიოლი - ყვითელი ტბის (შდრ. ყარა გიოლი - შავი ტბა).

რა გვიჩვენა იუსუფელის სოფლებში მცხოვრებ მამაკაცთა აღწერის მასალებმა?

აღვნიშნავთ, რომ ხელთა გვაქვს აღწერის „დავთრები“, კერძოდ:

ქისქიმი - 1574 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, 1835 წლის „დავთარი“;

ქისფოროთი - „-----“;	„-----“;
ფერთექრექი - „-----“;	„-----“;
თივასორი - „-----“;	„-----“;
ერსისი - „-----“;	„-----“;
ნიხახი „-----“;	„-----“;
ერკინისი- 1595 წლის „არტანუჯის ლივის ვრცელი დავთარი“,	„-----“;
იშხანი - „-----“;	„-----“;
ასპიშენი „-----“;	„-----“;

მხოლოდ 1835 წელს აღუწერიათ: პარხალი, უთავი, ჭილჭიმი, ნიგზოვანი, ოშნაკი, ოთხთა ეკლესია.

უპირველესად ყურადღებას მივაქცევთ XVI საუკუნის მეორე ნახევრის „დავთრებში“ გამოვლენის მასალებს:

დასტურდება ანთროპონიმთა ორი ფენა: კალენდრის სახელები და საკუთრივ ქართული სახელები (მეტსახელებით).

კალენდრის სახელები სხვა კულტურებიდან გვხვდება, რაც ბუნებრივია. „ქართულად“ მივიჩნევთ იმათ, რომლებიც „შეგუებულნი“ არიან ქართულ ენას, გვიჩვენებენ ფორმასხვაობებს, გამოირჩევიან ქართული ბგერწერით, მათი ფუძე გამოყენებულია გვარ-სახელის საწარმოებლად. სხვაგვარად კალენდრის სახელები ცოცხალ მეტყველებაში ფორმას იცვლიან ქართულ

=====

კულტურაში ადაპტაციის შემდეგ და ახალი ფორმით ქართული ენის „კუთვნილებად“ იქცევა:

გოგლი, გირგოლი, გოგილალ (<*გოგილო), გოგიჩა, გოგიტა...

ალექსი, ალექსა...

გუგუნა, ლევანა...

აღვნიშნავთ, რომ დავთრის შემდგენელს სშირად სახელის „შინაურ“ ფორმას კარნახობენ, ჩამწერის იწერს ისე, როგორც ესმის, თუ ამის საშუალებას მისი ენის დამწერლობა აძლევს, სრულიად გამოუსადეგარი ქართული სახელების ჩასანერად. საბოლოოდ ვღებულობთ ფორმასხვაობებს, ამოსავალი ფორმისაგან საგრძნობლად დაშორებულთ. ასეთ ფორმებში ვხედავთ მათ ქართულობას.

ყველა ნიუანსს ვითვალისწინებთ, რომ პიროვნება ქართველად მივიჩნიოთ, მისი ოჯახი კი - ქართულად.

„დავთრებში“ დასტურდება კულტურათა შერევის მაგალითები, რაც განსხვავებული კულტურის წარმომადგენელთა თანაცხოვრების ასახვაა ანთროპონიმიაში. მხედველობაში გვაქვს ისეთი ოჯახები, სადაც ქართული და სხვა სახელები აღრეულია...

რაც შეეხება „საკუთრივ ქართულ სახელებს“, - ასეთი ბევრია. ისინი გამოირჩევიან ფორმათა მრავალფეროვნებით, სშირად მეტსახელებიც არიან. მკვლევარი გასაჭირში ვარდება. უპირველესად იგრძნობა, რომ კარგად არ გვაქვს აღწერილი ქართული ანთროპონიმია, არ გვაქვს ანთროპონიმთა ვრცელი ლექსიკონი (კარგია ალ. ლლონტის „ქართველური საკუთარი სახელები, ანთროპონიმთა ლექსიკონი“ (ლლონტი, 1986), მაგრამ შესავსებია ახალი მასალებით), რომელშიც გათვალისწინებული იქნება მეტსახელებიც.

„დავთრებში“ მოხსენებულ ანთროპონიმებში მკითხველი დიალექტურ თავისებურებებსაც შენიშნავს, მაგალითად, სხირად მონაცვლეობენ სახელის თანხმოვანფუძიანი და ხმოვანფუძიანი ფორმები, რაც ზოგადად დამახასიათებელია სამხრული მეტყველებისათვის (იხ. ფალავა, ცინცაძე, ბარამიძე, 2022: 50-51; ჩოხარაძე, 2017: 62-63; შდრ. მანჯგალაძე, 1956: 171-186), მონაცვლეობენ ხმოვნებიც ფუძეში ან ფუძის ბოლოს...

„დავთრებში“ შეტანილი სახელების ანალიზით ვრწმუნდებით, რომ საკუთარ სახელს გავრცელების საზღვარი არ აქვს. მხედველობაში გვაქვს შემდეგი: ზოგიერთი სახელი თითქოს მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოშია გავრცელებული. ოსმალური მასალები გვიჩვენებს, რომ იგივე სახელები სამხრეთ საქართველოშიც შეიძლება შეგვხვდეს.

რაც შეეხება 1835 წლის მუსლიმ მამაკაცთა აღწერის დავთრებს:

XIX საუკუნის პირველი ნახევარია, ტაო და მისი მიმდებარე ქართული ქვეყნები უკვე გამაჰმადიანებულია, მამაკაცთა სახელებიც მუსლიმურია. აქ შეუძლებელია გაარჩიო ქართველი მუსლიმია თუ სხვა ერის წარმომადგენელი. აღწერის მასალებში გვხვდება პიროვნების ორწევრა (სახელი+მამის სახელი) და სამწევრა („გვარი“+სახელი+მამის სახელი) აღნიშვნა. ოსმალთა აღმწერელი არ კმაყოფილდება პიროვნების ორწევრა და სამწევრა აღნიშვნით, ჩვეულებრივ მიუთითებს წვერ-უღვაშის ფერს, სიმაღლეს, კანის ფერს, ასაკს... სხვა მახასიათებელს.

აღწერის მასალებიდან ჩანს, რომ „ოღლი“ დაბოლოებიანი „გვარები“ ყველა სოფელს და სოფელში ყველა ოჯახს ერთბაშად არ მიუღია. თქმულის დასტურად გამოდგება ფაქტი, რომ ზოგიერთ სოფელში თითო-ოროლა „გვარი“ გვხვდება, ზოგში უფრო მეტი. შესაბამისად „დავთარში“ მეტია პიროვნების ორწევრა აღნიშვნა.

=====

მკითხველი ასევე შენიშნავს, რომ ოსმალთა მოხელე ზოგჯერ „გვარს“ ისევე ითვალისწინებს, როგორც პიროვნების სხვა მახასიათებელს: სიმაღლე, წვერ-ულვაშის ფერი...

„ოღლი“ დაბოლოება დაურთავთ და „გვარი“ უწარმოებიათ:

- პიროვნების საკუთარ სახელზე;
- მეტსახელზე;
- წარმომავლობის სახელზე;
- ხელობის სახელზე.

ზოგჯერ მეტი სიზუსტისათვის „ოღლი“ სუფიქსიან გვარს ერთვის მეტსახელიც.

„ოღლი“ დაბოლოებიანი „გვარები“ ქართული -იან, „შვილი“, „ძე“ დაბოლოებიანის ანალოგიითაა ნაწარმოები.

„დავთრებში“ აღწერილი იუსუფელის სოფლების სახელწოდებები ქართულია, მისი მოსახლეობის უმრავლესობა კი ქართველები არიან, ტაოელები.

გამოყენებული ლიტერატურა

References

- ვაჟა, III, (2009) ვაჟა-ფშაველა, თხზ. 10 ტომად, ტ. III, თბ.
Vaja, III (2009) Vaja-Pshavela, txz. 10 Tomad, t. III, Tb.
- ზურაბიშვილი, თ. (1961) ტოპონიმის შესწავლისათვის. ქქს, II, თბ.
Zurabishvili, T. (1961) Toponimikis Shescavlisatvis. KESS, II, Tb.
- თაყაიშვილი, ე. I, (2016) თხზულებანი, ტ.1, თბ.
Takaishvili, E. (2016) Txzulebani, t. 1, Tb.
- თოფურია, გ. (1977) ჭოროხის ეტიმოლოგიისათვის. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXXIII სამეცნიერო სესია, თეზისები, თბ.
Topuria, G. (1977) Choroxis Etimologiisatvis. Sakartvelos SSR Mecnierebata Akademiis Enatmecnierebis Institutis XXXIII Samecniero Sesia, Tezisebi, Tb.

მაისურაძე, ი. (1990) ქართული გვარ-სახელები... თბ.

Maisuradze, I. (1990) Kartuli gvarsakhebi (Saleksikono Bibliografiuli Masalebi), Tb.

მანჯგალაძე, ა. (1956) ა ხმოვანზე დასრულებული ზოგი სახელის აგებულებისათვის ქართულში. სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, I, თბ.

Manjgaladze, A. (1956) A Xmovanze Dasrulebuli Zogi Saxelis Agebulebisatvis Kartulshi. Saxelis Brunebis Istoriisatvis Kartvelur Enebshi, 1, Tb.

მატიანე, (1977) ტბეთის სულთა მათიანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებელი დაურთო თინა ენუქიძემ, თბ.

Matiane, (1977) Tbetis Sulta Matiane. Teksti gamosatsemad moamzada, gamokvleva da sadziebeli daurto Tina Enukidzem, Tb.

მახარაძე, მ. შაშიკაძე, ზ. (2022) მირიან მახარაძე, ზაზა შაშიკაძე, იუსუფელის რაიონი, კაშხალმშენებლობა, სოფლები და ძეგლები, თბ.

Makharadze, M. Shashikadze, Z. (2022) Yusupelis Raioni (Kashkhaltmshenebloba, soplebi da dzegebi), Tb.

მგელაძე, ნ. ფალავა, მ. (1998) ფხე/ხე - ისტორიისა და ეტიმოლოგიის საკითხები. ბსუ შრომები, II, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სერია, ბათუმი.

Mgeladze, N. Paghava, M. (1998) Pxe//xe Istoriisa da Etimologiis Sakitxebi. BSU Shromebi, II, Humanitarul mecnierebaTa Seria, Batumi.

ნიჟარაძე, შ. (1971) შოთა ნიჟარაძე, ქართული ენის აჭარული დიალექტი, ლექსიკა, ბათუმი.

Nizharadze Sh. (1971) Kartuli Enis Acharuli Dialekti, Leksika, Batumi.

ორბელიანი, ს.ს. (1949) სიტყვის კონა ქართული, რომელ არს ლექსიკონი. სოლომონ იორდანისშვილის რედაქციით, თბ.

Orbeliani, S. (1949) Sitkvis Kona Kartuli, Romel Ars Leksikoni. Solomon Iordanishvilis Redaktsiita da tsinasitkvaobit, Tb.

Жордания, Ф. (1903) Описание рукописей Церковного Музея, I, Тифлис.

რეიფილდი, დ. (2019) საქართველო, იმპერიათა გზაჯვარედინი. სამიათასწლოვანი ისტორია, თბ.

Reifildi, D. (2019) Sakartvelo, Imperiata Gzajvaredini. Samiatasclovani Istoria, Tb.

სარჯველაძე, ზ. (1984) ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ.

Sarjveladze, Z. (1984) Kartuli Saliteraturo Enis Istoriis Shesavali, Tb.

ტაო, (2020) მაშია ფალავა, მერი ცინცაძე, მაია ბარამიძე, მალხაზ ჩოხარაძე, თინა შიოშვილი, რამაზ ხალვაში, ნუგზარ მგელაძე, ზაზა შაშიკაძე, მერაბ ხალვაში, ჯიმშერ ჩხვიმიანი, ჯემალ კარალიძე, ტაო, თბ.

Tao (2020) Paghava, M. Tsintsadze, M. Baramidze, M. Shioshvili, T. Khalvashi, M. Khalvashi, R. Chokharadze, M. Mgeladze, N. Karalidze, D. Chkhvimiani, J. Tao, Tb.

ფალავა, მ. (2003) სამხრული კილოების ფონემატური სტრუქტურა. დისერტაცია ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, ბათუმი.

Paghava, M. (2003) Samxruili Kiloebis Ponematuri Struktura. Disertacia Fiilologiis Mecnierebata Doktoris Samecniero Xarixsis Mosapoveblad, Batumi.

Paghava, M. (2014) Kar' Pudziani Toponimebi Klarjulshi. XXXIV Respublikuri Dialektologiuri Sesia, Tb.

ფალავა, მ. (2014) კარ' ფუძიანი ტოპონიმები კლარჯულში, XXXIV ერესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სესია, თბ.

ფალავა, მ. (2015) ქართული ენისა და კულტურის კენძულები მეორე ქულე კლარჯეთში, იაკობ გოგებაშვილისადმი მიძღვნილი მეორე საერთაშორისო კონფერენცია, მასალები, გორი).

ფალავა, მ. (2015) Kartuli Enisa da Kulturis Kundzulebi Meturkule Klarjetshi. Iakob Gogebashvilisadmi Midzgvnili Meore Saertashoriso Konferencia, Masalebi, Gori.

Paghava, M. (2018) The Formation of Family Group Names and Peculiarity of the Village Tao. სმამ, ტ.12, №1, თბ.

ფალავა, მ. (2018) ძველი წარმოების გეოგრაფიულ სახელთა ერთი ჯგუფი ტაოდან. საერთაშორისო ქართველოლოგიური კონგრესი, II, თბ.

Paghava, M. (2018) Dzveli Carmoebis Geografiul Saxelta Erti Jgufi Taodan. Saertashoriso Kartvelologiuri Kongresi, II, Tb.

ფალავა, მ. ცინცაძე, მ. ბარამიძე, მ. (2022) ქართული ენის შავშური დიალექტი, თბ.

Paghava, M. Tsintsadze, M. Baramidze, M. (2022) Kartuli Enis Shavshuri Dialekti, Tb.

ქ. ცხ. I, (1955) ქართლის ცხოვრება, I, თბ.

K.CX. I (1955) Kartlis Tsoxovreba., I, Tb.

ქ. ცხ. II, (1959) ქართლის ცხოვრება, II, თბ.

K.CX. II (1959) – Kartlis Tsoxovreba, II, Tb.

ქ. ცხ. IV, (1973) ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ.

K.CX. IV (1973) Vaxushti Bagrationi, Agcera Samefosa Sakartvelosa, Tb.

ქეგლ (1950-1964) ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I-VIII, არნოლდ ჩიქობავას საერთო რედაქციით, თბ.

KEGL (1950-1964) – Kartuli Enis Ganmartebiti Leksikoni, T. I-VIII, Arnold Chikobavas Saerto Redaktsiit, Tb.

ქეგლ ახ. (2008-2019) ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ახალი რედაქცია, ტ. I-IV, ავთანდილ არაბულის რედაქციით. თბ. 2008-2019.

KEGL akh. (2009-1019) – Kartuli Enis Ganmartebiti Leksikoni, Akhali Redaktsia, Tb.

ქისკ, (1984) ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, IX-XII სს. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინა ენუქიძემ, ვალერი სილოგავამ, ნოდარ მოშიაშვილმა, თბ.

KISK (1984) -Kartuli Istoriuli Sabutebis Korpusi, IX-XIII s. Sheadgines da gamosatsemad moamzades T. Enukidzem, V. Silogavam, N. Shoshiashvilma, Tb.

ქსძ, II, (1965) ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, საძიებელი და შენიშვნები დაურთო პროფ. ისიდორე დოლიძემ, თბ.

KSDZ, II (1965) Kartuli samartlis dzeglebi. Tektebi gamostsa, shenishvnebi da sadzieblebi daurto prof. Isidore Dolidzem, Tb.

ღლონტი, ა. (1984) ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ.

Ghlonti, A. (1984) Kartul kilo-tkmata sitkvis kona, Tb.

ღლონტი, ა. (1986) „ქართველური საკუთარი სახელები, ანთროპონიმთა ლექსიკონი“, თბ.

Ghlonti, A. (1986) Kartveluri sakutari sakhelebi, antroponimta leksikoni. Tb.

შანიძე, ა. (1958) საქართველოს დედაქალაქის სახელწოდებისათვის. თბილისი 1500, თბ.

Shanidze, A. (1958) Sakartvelos Dedakalakis Sakhelcodebisatvis. Tbilisi 1500, Tb.

შანიძე, ა. (1981) ვინაობის -არ სუფიქსი ქართულში. თხზ. 12 ტომად, ტ. II, თბ.

Shanidze, A. (1981) Vinaobis supiksi – ar kartul enashi. Tkhz. 12 tomad, T. II, Tb.

ჩოხარაძე, თ. (2017) სახელი სამხრულ კილოებში. დისერტაცია ფილოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, ხელნაწერი, ბათუმი.

Chokharadze, T. (2017) Saxeli Samxrul Kiloebshi. Disertacia Filologiis Doqtoris Akademiuri Khariskhis Mosapoveblad, Batumi.

ძონენიძე, ქ. (1974) ზემოიმერული ლექსიკონი, თბ.

Dzocenidze, K. (1974) Zemoimeruli Kilokavi, Tb.

ჭუმბურიძე, ზ. (1971) რა გქვია შენ? თბ.

Chumburidze, Z. (1971) Ra Gkvia Sken? Tb.

ჭურღულია, ო. (1983) ხე ნაწილაკის ვარიანტები ქართველურ ენებში. მაცნე/ე, №4, თბ.

Churgulia, O. (1983) Xe Nacilakis Variantebi Kartvelur EnebSi. Macne/e, №4, Tb.

ჯავახიშვილი, ი. (1998) ქართველი ერის ისტორიის შესავალი. თხზ. 12 ტომად, ტ. XI, თბ.

Javakxishvili, I. (1998) Kartveli Eris Istoriis Shesavali. Txz. 12 Tomad, t. XI, Tb.

ჯიქია, ს. (1958) გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ტ. III, თბ.

Jikia, S. (1958) Gurjistanis Vilaietis Didi Davtari, t. III, Tb.

ჯორბენაძე, ბ. კობაიძე, მ. ბერიძე, მ. (1988) ქართული ენის მორფემებისა და მოდალური ელემენტების ლექსიკონი, თბ.

Jorbenadze, B. Kobaidze, M. Beridze, M. (1988) Kartuli enis morpemebisა da modaluri elementebis leksikoni, Tb.

Мещанинов, И. (1958) Грамматический строй Урартского языка. ч. 1. М-Л.